

SEO-R2

Schaal voor Emotionele Ontwikkeling bij mensen met een verstandelijke beperking - Revised

Afnameformulier

Ontwikkeld door: Anton Došen

Bewerkt door: Lien Claes, Anne Verduyn en Filip Morisse (redactie)

Jo De Ridder, Thierry Dooms, Evy Heyvaert, Jos Maet, Ellen Rogge, Soetkin Roskam, Karine Uyttersprot, Joke Van der Poten, Monique Van de Vijver, Gard Van Gastel, Karen Vandebuerie, Ingeborg Vermoesen, Inge Willem, Olivia De Keyser, Hilke Jaspers, Sabine Roelandt en Annelies Verhellen (medeauteurs)

FASE	ONTWIKKELINGSLEEFTIJD	INHOUD FASE
1	0 maand – 6 maanden	Adaptatiefase
2	6 maanden – 18 maanden	Eerste socialisatiefase
3	18 maanden – 3 jaar	Eerste individuatiefase
4	3 jaar – 7 jaar	Identificatiefase
5	7 jaar – 12 jaar	Realiteitsbewustwordingsfase

Domein 1: Omgaan met het eigen lichaam

Het eerste domein peilt naar het leereffect van motorische, seksuele en zintuiglijke ervaringen. Dit thema komt ook tot uiting bij o.a. lichaamsverzorging.

Fase 1 0 – 6 maanden

KERN	Ontdekt het eigen lichaam en verwerkt prikkels¹.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij wordt voortdurend geconfronteerd met allerhande prikkels en sensaties vanuit het eigen lichaam (bijv. honger, dorst, vermoeidheid, pijn ...) en vanuit de omgeving. Hoofdtak is om die prikkels via de zintuigen te ontvangen, te herkennen, te selecteren en erop te reageren.</p> <p>b) In het begin is hij nog gevoelig voor zintuiglijke prikkels. Deze kunnen hem gemakkelijk overspoelen en overprikken. Dan raakt hij opgewonden of angstig. Geleidelijk aan kan hij rust vinden door de zintuigen op de wereld te richten. Zo leert hij met ongemak en genot omgaan. Hij neemt waarnemingen op, verwerkt ze tot ervaringen en gaat betekenis geven aan prikkels, voorwerpen en personen.</p> <p>c) Hij voelt zich veilig en geborgen door vertrouwde geluiden, gezichten, geuren, smaken, aanrakingen. Hij houdt van huidcontact (bijv. aanrakingen, strelingen, massages, ...).</p> <p>d) Door te grijpen, te voelen, te (duim)zuigen ... ervaart hij toevallig de eigen lichaamsdelen (voeten, handen, tenen, geslachtsorganen ...).</p> <p>e) Bij <i>genitaal spel²</i> is er lichamelijke opwindning waarneembaar en erecties komen voor, maar hij verbindt hier geen betekenis aan.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>f) Hij geniet passief van zintuiglijke prikkels, verzorging, snoezelactiviteiten.</p> <p>g) De mate van lichamelijk reageren varieert van onderreageren (= passief) tot overreageren.</p> <p>h) Een <i>onverzadigbare</i> lichamelijke <i>drang³</i> kan voorkomen: naar eten of drinken, voor spiegelbeeld, seksueel ...</p> <p>i) Korte, momentane lichamelijke ontladingen kunnen voorkomen of de omgang met het lichaam is soms <i>stereotiep⁴</i>: tics, fladderen, kreten, bonken, wiegen, rocken ...</p> <p>j) Hij doet aan zelfstimulatie door zichzelf aan te raken.</p> <p>k) Mogelijk zelfverwondend gedrag varieert van plukken tot echt verwonden.</p> <p>l) Hij schermt zich af van een teveel aan prikkels door de vingers in de oren te stoppen, zelf geluid te produceren ...</p> <p>m) Hij grijpt (toevallig) naar de eigen geslachtsdelen bij intieme verzorgingsmomenten.</p>

Fase 2 6 – 18 maanden

KERN	Ontdekt de omgeving⁵ via het eigen lichaam.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij leert dat hij zijn lichaam kan gebruiken om invloed uit te oefenen op de <i>omgeving⁵</i> door materiaal te nemen, aan te raken, te <i>manipuleren⁶</i>. In het begin gebeurt dit heel toevallig, geleidelijk aan <i>ervaart⁷</i> hij het effect.</p> <p>b) Het lichaam wordt gebruikt als communicatiemiddel, eventueel ondersteund door klank.</p> <p>c) De mond blijft belangrijk om te ontdekken (bijv. eten, dingen in de mond stoppen, duimzuigen).</p> <p>d) Hij neemt aanvankelijk onbewust de geslachtsdelen vast. Hij ontdekt dat het ene plekje lekkerder aanvoelt dan het andere. Later grijpt hij al bewuster en doelgericht naar de eigen geslachtsorganen (<i>genitaal spel²</i>). Lichamelijke opwindning en erecties komen voor.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>e) Hij beleeft plezier aan verzorging en snoezelactiviteiten.</p> <p>f) Lichamelijk <i>bootst⁸</i> hij de <i>'emotioneel belangrijke andere⁹</i> na (bijv. in manier van bewegen, handelingen ...).</p> <p>g) Vaak raakt hij de eigen lichaamsdelen aan en manipuleert hij voorwerpen.</p> <p>i) Producten van het eigen lichaam uitsmeren (feces, speeksel, sperma ...) kan voorkomen.</p> <p>j) Hij masturbeert uit zelfstimulatie. Zowel een interne als een externe prikkel kan leiden tot zelfstimulatie.</p>

Fase 3 18 maanden – 3 jaar

KERN	Is doelgericht bezig met de omgeving via het eigen lichaam.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij maakt operationeel gebruik¹⁰ van de omgeving (persoon, materiaal, ruimte) om de eigen wil door te voeren (bijv. een stoel gebruiken om de koekjesdoos te nemen).</p> <p>b) Taal wordt gebruikt als communicatiemiddel, eventueel ondersteund door gebaren.</p> <p>c) Hij wordt zindelijk.</p> <p>d) Hij laat zijn eigen lichaam zien en loopt graag naakt rond.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>e) Hij wil alles zelf doen, vanuit de eigen wil (verzorging, eten ...).</p> <p>f) Hij ziet verschillen op het vlak van lichamelijke kenmerken (bijv. geslacht, grootte ...).</p> <p>g) Hij vertoont lichamelijke klachten om de eigen wil door te drukken.</p> <p>h) Lichamelijk imiteert¹¹ hij de 'emotioneel belangrijke andere'⁹.</p> <p>i) Hij provoceert doelgericht (bijv. door kledij uit te doen, via vuile woorden) om reactie uit te lokken, om zijn zin te krijgen ...</p> <p>j) Hij neemt meer initiatief tot zelfbevrediging.</p>

Fase 4 3 – 7 jaar

KERN	Ziet het eigen lichaam als centrum van de wereld.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij voelt zich almachtig, fantaseert en identificeert¹² zich met de 'emotioneel belangrijke andere'⁹ van hetzelfde geslacht.</p> <p>b) Hij leert de mogelijkheden en beperkingen van het eigen lichaam inschatten.</p> <p>c) Hij speelt seksuele spelletjes (bijv. doktertje, vadtje en moedertje, trouwen ...).</p> <p>d) Geleidelijk aan begint het schaamtegevoel zich te ontwikkelen.</p> <p>e) Hij wordt verliefd (op verschillende mensen tegelijk), heeft een liefde en geeft kusjes.</p> <p>f) Hij heeft besef van genderidentiteit¹³.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>g) Hij vindt het zeer belangrijk om er uiterlijk goed uit te zien en doet er ook actief iets aan.</p> <p>h) Hij streeft uiterlijke kenmerken van de 'belangrijke andere' na: kapsel, make-up, overall, juwelen, sportuitrusting ...</p> <p>i) Hij is bang voor een lichamelijk letsel.</p> <p>j) Hij houdt soms nog te weinig rekening met de eigen lichamelijke beperkingen.</p>

Fase 5 7 – 12 jaar

KERN	Gaat op een realistische manier om met het eigen lichaam.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij wil zich waarmaken met fysieke prestaties en positioneert zich zo in de groep.</p> <p>b) Hij leert de eigen fysieke prestaties inschatten.</p> <p>c) Hij kent schaamtegevoel met betrekking tot seksualiteit.</p> <p>d) Hij kan onzeker en tegelijk trots zijn over het eigen lichaam, het uiterlijk.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>e) Hij is op een realistische manier bezig met hoe hij fysiek op anderen overkomt.</p> <p>f) Hij is bezig met het uiterlijk, met populariteit.</p> <p>g) Hij is competitief ingesteld en wil de eigen kracht meten met anderen.</p> <p>h) Hij houdt rekening met de eigen lichamelijke beperkingen.</p> <p>i) Hij heeft een realistische angst om uitgelachen te worden vanwege uiterlijke kenmerken.</p>

Domein 2: Omgaan met 'emotioneel belangrijke anderen'

Dit domein bespreekt de manier waarop een persoon omgaat met 'emotioneel belangrijke anderen', zowel uit eigen initiatief als in reactie op het initiatief van de ander. 'Emotioneel belangrijke anderen' zijn hechtingsfiguren, ouders, begeleiders. Dit kunnen ook belangrijke broers of zussen, andere familieleden, burens zijn. Het domein beschrijft hoe en waarom contact wordt gezocht. Daarnaast is er ook aandacht voor de positie die hij tegenover deze 'emotioneel belangrijke anderen' inneemt.

Inleidende vraag: **Wie zijn de 'emotioneel belangrijke anderen'¹ voor hem?**

Fase 1 0 – 6 maanden

KERN	Maakt contact via de nabijheidzintuigen².
O N T W I K K E L I N G	<ul style="list-style-type: none"> a) De sociale interactie staat in dienst van de bevrediging van primaire behoeften³. b) De 'belangrijke anderen' zijn inwisselbaar.
V O O R B E E L D E N	<ul style="list-style-type: none"> c) De mate van reageren op lichamelijk contact varieert van overreageren tot onderreageren: overprikkeld/overgevoelig, afwerend, kalmerend, genietend, onlust ervaren als het contact afgebroken wordt, onverschillig ... d) Hij heeft voornamelijk contact met de 'belangrijke anderen' om zelf tot homeostase⁴ te komen. Hiervoor zoekt hij nabijheid en lichamelijk contact. Op die manier raakt hij immers gekalmeerd. e) Hij geniet ervan om aangeraakt te worden en vindt het heerlijk als men actief lichamelijk bezig is met hem. f) Bij het verbreken van contact protesteert hij, reageert hij overstuur en wordt hij angstig voor het verlies van homeostase⁴. g) Hij voelt zich niet goed bij lichamelijke aandacht van de begeleider (afweer).

Fase 2 6 – 18 maanden

KERN	Maakt contact via nabijheidzintuigen² en afstandzintuigen⁵.
O N T W I K K E L I N G	<ul style="list-style-type: none"> a) Hij wordt meer sociaal gericht en toont genegenheid. Er is wederkerigheid⁶. b) Hij maakt een emotionele hiërarchie⁷ tussen de omringende volwassenen. De 'belangrijke andere' is niet meer inwisselbaar. c) Hij ontleent aan het contact met de 'belangrijke andere' een gevoel van basisveiligheid. Hij gaat dan ook actief de nabijheid van deze andere opzoeken. Hij geniet van het samenzijn binnen een vertrouwde levenssfeer. d) Hij gebruikt materiaal in de omgang met de 'belangrijke andere'. In het begin dient dit materiaal zich aan of wordt het aangereikt, en zoekt hij eerder toevallig contact. Geleidelijk aan zoekt hij zelf materiaal en gebruikt dit om contact te zoeken.
V O O R B E E L D E N	<ul style="list-style-type: none"> e) Hij ontwikkelt een duidelijke voorkeur voor 'belangrijke anderen'. f) Hij protesteert als het contact met de 'belangrijke andere' verbroken wordt. Hij volgt de 'belangrijke andere' als een schaduw. g) Hij bootst⁸ eenvoudige handelingen van de 'belangrijke andere' na om reactie van die persoon uit te lokken. h) Hij vraagt frequent en repetitief bevestiging⁹ aan de 'belangrijke andere' (uit behoefte aan veiligheid, zekerheid en duidelijkheid). i) Hij kan de aandacht van de 'belangrijke andere' niet delen (uit behoefte aan veiligheid, nabijheid). j) Hij heeft moeite met de afwezigheid van de 'belangrijke andere'.

Fase 3 18 maanden – 3 jaar

KERN	Maakt contact voornamelijk via <i>afstandzintuigen</i>⁵, materiaal en verbaliteit.
O N T W I K K E L I N G	<ul style="list-style-type: none"> a) Hij ontdekt het eigen 'IK' in de omgang met de 'belangrijke andere'. b) Hij ontwikkelt zijn eigen wil en probeert die koppig¹⁰ duidelijk te maken. c) Hij probeert zichzelf ook af te zetten tegen (de wil van) de 'belangrijke andere'. Hij vecht om los te komen, maar is nog bang om hem te verliezen. d) Hij appelleert voortdurend aan de 'belangrijke andere'. Dit kan de 'belangrijke andere' ervaren als verstikkend en opslorpend.
V O O R B E E L D E N	<ul style="list-style-type: none"> e) Hij wil alles zelf doen, invloed uitoefenen en de omgeving moet rekening houden met hem. f) Hij eist de aandacht van de 'belangrijke andere' op (uit egocentrisme). Hij wil voortdurend dingen doen samen met deze 'belangrijke andere'. g) Uit eigenbelang 'helpt' hij op eigen initiatief. h) Hij kan eten, materiaal, aandacht ... niet delen met anderen. i) Hij heeft het gevoel dat hij geen aandacht krijgt en tekortgedaan wordt. j) In de omgang met gezag verzet hij zich om het verzet. k) In de omgang met gezag is hij passief en gaat hij niet in verzet. l) Hij imiteert¹¹ de 'belangrijke andere'.

Fase 4 3 – 7 jaar

KERN	Maakt contact via verbaliteit en creativiteit (spelen, fantasie).
O N T W I K K E L I N G	<ul style="list-style-type: none"> a) Hij wil de rol van de 'belangrijke andere' hebben. b) Geleidelijk aan gaat hij zich meer en meer identificeren¹² met de 'belangrijke andere', ook als die niet aanwezig is. c) Hij vraagt naar en hecht waarde aan het oordeel¹³ van de 'belangrijke andere'. d) Hij is stilaan minder afhankelijk van de supervisie van 'belangrijke anderen'. e) Andere personen dan de primaire verzorger/hechtingsfiguur kunnen de rol van 'belangrijke andere' krijgen.
V O O R B E E L D E N	<ul style="list-style-type: none"> f) Hij checkt of de 'belangrijke andere' hetzelfde denkt, voelt en doet.

Fase 5 7 – 12 jaar

KERN	Maakt contact via sociale en cognitieve prestaties.
O N T W I K K E L I N G	<ul style="list-style-type: none"> a) De 'belangrijke andere' is niet langer de spilfiguur. Anderen binnen de ruimere samenleving treden op de voorgrond. b) Hij doet zijn best om – op eigen initiatief en uit empathie – aan de verwachtingen te voldoen; hij wil zich verdienselijk¹⁴ maken. c) Hij neemt verantwoordelijkheden op.
V O O R B E E L D E N	<ul style="list-style-type: none"> d) Hij helpt de 'belangrijke andere' als die het te druk heeft.

Domein 3: Beleving van zichzelf in interactie met de omgeving

Dit domein beschrijft hoe iemand 'zichzelf' beleeft ten overstaan van 'de ander' (ruimer dan de 'belangrijke andere') en tegenover de *omgeving*¹ (personen, materiaal en ruimte). Dit is noodzakelijk voor de ontwikkeling van het IK (ego-ontwikkeling).

Fase 1 0–6 maanden

KERN	Leert <i>interne spanningen</i>² reguleren.
O N T W I K K E L I N G	<ul style="list-style-type: none"> a) Hij ervaart zichzelf niet los van de '<i>belangrijke andere</i>³'; hij erkent geen lichamelijke grenzen en maakt geen onderscheid tussen zichzelf en de omgeving. b) Hij is voornamelijk bezig met het verwerken van <i>interne</i>⁴ en <i>externe</i>⁵ prikkels. c) De zintuiglijke ervaringen staan centraal.
V O O R B E E L D E N	<ul style="list-style-type: none"> d) Hij is overgevoelig voor prikkels, drukte. e) Hij zoekt sterke prikkels op. f) Hij is gefixeerd op bepaalde prikkels. g) Hij ruikt, voelt aan alles. Hij maakt geluiden. h) De houding tegenover de omgeving is er een van <i>afweer</i>⁶. i) Hij is in zijn eigen wereld teruggetrokken. j) Hij raakt in paniek door veranderingen; hij weigert veranderingen. k) Hij gaat mee in de sfeer van de omgeving: positief en negatief.

Fase 2 6–18 maanden

KERN	Maakt contact met de omgeving vanuit de geborgenheid van de 'belangrijke andere'.
O N T W I K K E L I N G	<ul style="list-style-type: none"> a) De nabijheid van de 'belangrijke andere' biedt emotionele veiligheid, geborgenheid, basisvertrouwen en houvast. b) Het besef groeit dat dingen en personen bestaan. c) Hij zoekt actief de nabijheid van de 'belangrijke andere' op. d) De stemming van de persoon is afhankelijk van de aanwezigheid van de 'belangrijke andere'.
V O O R B E E L D E N	<ul style="list-style-type: none"> e) Hij blijft op onbekend terrein zeer dicht bij de 'belangrijke andere'. f) Hij maakt contact met de 'belangrijke andere' door een hand te geven, contact te rekken ... g) Hij heeft tijd nodig om zich aan te passen: op onbekend terrein, tegenover vreemden, na het slapen. h) De overgang van met naar zonder 'belangrijke andere' is moeilijk. i) Hij neemt de emoties (en/of problemen) van de 'belangrijke andere' over. j) Hij stelt claimend gedrag ten opzichte van de 'belangrijke andere', uit een nood aan veiligheid. k) Hij heeft een <i>symbiotische relatie</i>⁷ met de 'belangrijke andere'. l) Hij volgt de 'belangrijke andere' op de voet, als een schaduw. m) Hij zegt "neen" vanuit een gevoel van onveiligheid.

Fase 3 18 maanden–3 jaar

KERN	Ontwikkelt een eigen wil, vecht voor <i>autonomie</i>⁸, wordt een IK.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij wordt zich meer bewust van wie hij is, heeft een eigen wil en denkt <i>egocentrisch</i>⁹.</p> <p>b) Hij maakt een sterker onderscheid tussen ik en de andere (cf. individualiteit).</p> <p>c) Hij vraagt impliciet om sturing, maar maakt zich geleidelijk meer los van de 'belangrijke andere'.</p> <p>d) Hij gebruikt het woord 'IK'.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>e) Hij eist dat eigen wensen en voorkeuren gevolgd worden, zonder rekening te houden met de omgeving.</p> <p>f) Hij aanvaardt geen hulp.</p> <p>g) Hij wil alles zelf doen.</p> <p>h) Hij probeert impulsief zijn eigen wensen te bevredigen.</p> <p>i) Hij stelt zich afhankelijk op vanuit aangeleerde hulpeloosheid.</p> <p>j) Hij is gehoorzaam uit eigenbelang.</p> <p>k) Hij gehoorzaamt als hij het gevoel heeft dat hij zelf beslist.</p> <p>l) Hij zegt "neen" vanuit een streven naar autonomie.</p>

Fase 4 3–7 jaar

KERN	Neemt zelf initiatief ten opzichte van anderen en van activiteiten.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Zijn gevoel van controle en invloed op de omgeving groeit geleidelijk aan.</p> <p>b) Hij wil zich profileren als een zelfstandig individu dat experimenteert, exploreert en fantaseert over de eigen kwaliteiten.</p> <p>c) Hij neemt steeds meer initiatief en maakt keuzes, en houdt daarbij steeds meer rekening met de omgeving.</p> <p>d) In interactie met de omgeving identificeert hij zich met de 'belangrijke andere'.</p> <p>e) Hij accepteert de regels van sociaal gedrag.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>f) Hij is gehoorzaam vanuit een beginnend besef van waarden en normen.</p> <p>g) Hij overschat zichzelf.</p> <p>h) Hij stelt zich op als een jongen/meisje, man/vrouw (in activiteiten wil hij zo benaderd worden).</p> <p>i) Hij vertoont roekeloos gedrag.</p> <p>j) Hij is op zoek naar kicks (steeds sterker, steeds hoger, steeds erger ...).</p>

Fase 5 7–12 jaar

KERN	Zoekt een eigen plaats en rol in de sociale omgeving.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Via initiatieven, keuzes, prestaties ... bouwt hij zelfvertrouwen en eigenwaarde op.</p> <p>b) Hij maakt zich de regels van sociaal gedrag eigen.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>c) Hij wil zich waarmaken op grond van die eigen prestaties.</p> <p>d) Hij wil de beste zijn in een bepaald domein, is competitief.</p> <p>e) Hij schaamt zich voor eigen <i>tekortkomingen</i>¹⁰.</p> <p>f) Hij wil tot een bepaalde groep behoren.</p>

Domein 4: Omgaan met een veranderende omgeving – Permanentie van object

Dit domein peilt naar de basale veiligheid/hechting en naar de manier waarop hij omgaat met de (steeds groter wordende en veranderende) omgeving. Door de ontwikkeling van het geheugen kan hij een mentaal beeld van de dingen of personen vasthouden, ook al verdwijnen ze uit het waarnemingsveld (permanentie van object¹). Deze geheugenontwikkeling zorgt ervoor dat hij hechtingservaringen integreert en kan meenemen naar nieuwe omgevingen en personen.

Domein 4 bespreekt die ontwikkeling en de gevolgen ervan: enerzijds voor het omgaan met voorwerpen en personen die uit het waarnemingsveld verdwijnen en anderzijds voor het omgaan met 'belangrijke anderen' of vreemde personen in een vertrouwde of onbekende omgeving.

Inleidende vraag: Heeft hij een *transitioneel object*²?

Fase 1 0–6 maanden

KERN	Gaat op een louter zintuiglijke manier om met de <i>omgeving</i>³: weg is weg.
O N T W I K K E L I N G	<ul style="list-style-type: none"> a) Hij is in alles afhankelijk van de directe zintuiglijke waarneming. b) Hij beseft niet dat zaken of personen nog bestaan als hij ze niet meer waarneemt, want 'weg is weg'. c) Hij richt zich niet naar onwaarneembare objecten of personen. Hij kan zich geen mentaal beeld⁴ vormen van objecten of personen.
V O O R B E E L D E N	<ul style="list-style-type: none"> d) Een object dat (of een persoon die) uit het waarnemingsveld verdwijnt, bestaat niet meer voor hem. e) Hij zoekt niet naar iets dat (of iemand die) er niet meer is. f) Hij herkent de vertrouwde objecten of personen niet na een verandering, bijv. een andere kleur van bal, een ander kapsel ... g) Hij leeft in het hier en nu.

Fase 2 6–18 maanden

KERN	Ontwikkelt <i>permanentie van object</i>¹.
O N T W I K K E L I N G	<ul style="list-style-type: none"> a) Aanvankelijk is de basale veiligheid nog volledig afhankelijk van de waarneembare aanwezigheid van de 'belangrijke andere'. b) Hij ontwikkelt angst voor verlaten door de 'belangrijke andere' als die afscheid neemt (cf. <i>scheidingsangst</i>⁵). c) Hij ontdekt geleidelijk aan dat voorwerpen/personen (ook 'belangrijke anderen') bestaan zonder dat hij ze zintuiglijk waarneemt. Het idee 'weg is weg' verdwijnt stilaan. d) Hij ontwikkelt een mentaal beeld⁴.
V O O R B E E L D E N	<ul style="list-style-type: none"> e) Overgangsmomenten zijn moeilijk. f) Hij houdt van kiekeboespelletjes en speelt graag verstoppertje. g) Hij zoekt kort naar iets dat (of iemand die) er niet meer is. h) Hij panikeert als hij iets niet onmiddellijk vindt. i) Hij is onrustig/angstig wanneer rituelen, gewoontes doorbroken worden. j) Hij vraagt overdreven vaak naar 'de belangrijke andere', naar het tijdstip waarop hij naar 'huis' gaat ... Een hulpsysteem werkt onvoldoende.

Fase 3 18 maanden–3 jaar

KERN	Gebruikt een <i>transitioneel object</i>².
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij beseft dat objecten en personen bestaan zonder die zintuiglijk waar te nemen.</p> <p>b) Hij gaat actief en vanuit de eigen wil op zoek naar objecten of personen die niet meer waarneembaar zijn.</p> <p>c) Als de 'belangrijke andere' weggaat, blijft hij met hem in verbinding (= afstandscontact).</p> <p>d) Niet-levende objecten (voorwerpen, handelingen of taal) kunnen een verlengstuk zijn van de hechting, van de band met de 'belangrijke andere' en bieden daarom veiligheid.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>e) Hij is onrustig/panikeert bij verlies van het transitionele object².</p> <p>f) Na een langere scheiding kan hij boos zijn op de 'belangrijke andere'.</p> <p>g) Hij zoekt naar en vindt objecten/personen wanneer die werden verstopt zonder dat hij het heeft zien gebeuren.</p> <p>h) <i>Transitionele objecten</i>² kunnen ook een gsm, een handtas, agenda ... zijn.</p> <p>i) Hij stapt naar het onbekende toe zonder inschatting van de situatie of eigen mogelijkheden.</p> <p>j) Een telefoontje naar de begeleiding kan veiligheid bieden.</p>

Fase 4 3–7 jaar

KERN	Kan zich veilig voelen in een bekende omgeving zonder vertrouwde persoon/activiteit.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) In een vertrouwde omgeving durft hij afstand te nemen van het transitionele object.</p> <p>b) In een niet-vertrouwde omgeving kan hij zich bezighouden, mits een bekende persoon/transitioneel object aanwezig is.</p> <p>c) In een niet-vertrouwde omgeving kan hij zich bezighouden met een gekende activiteit.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>d) Hij weet niet wat doen in een onbekende omgeving als de 'belangrijke andere' er niet is.</p> <p>e) De vertrouwde omgeving wordt groter (bijv. huis, dagbesteding, vrije tijd ...). Hij kan de scheiding aan tussen wonen en werken.</p>

Fase 5 7–12 jaar

KERN	Kan zich veilig voelen in een onbekende omgeving/bij onbekende personen.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij durft op eigen initiatief naar een onbekende omgeving toe te stappen en die te onderzoeken.</p> <p>b) Hij kan zich ook waarmaken buiten het vertrouwde milieu.</p> <p>c) Hij past zich aan de wisselende omstandigheden aan.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>d) Hij neemt zelf initiatief om te plannen en afspraken te maken, om op uitstap te gaan, om op bezoek te gaan ... (bijv. externe activiteiten, vorming, reizen en kampen ...).</p>

Domein 5: Angsten

Dit domein be vraagt de terreinen waarop en gradaties waarin angsten voorkomen. De oorzaken en uitlokkende factoren variëren tijdens de ontwikkelingsfases.

Het is mogelijk dat uitingen van angst ontbreken.

De angst kan ook worden geuit op een atypische manier, waardoor ze moeilijk leesbaar is.

Inleidende vraag: **Welke angsten¹ heeft hij?**

Fase 1 0–6 maanden

KERN	Vertoont onlust bij bepaalde prikkels (extern en intern).
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij vertoont angst, woede, teruggetrokkenheid bij bepaalde sensorische prikkels.</p> <p>b) In het begin van de fase ervaart hij onlust bij bepaalde nieuwe of harde prikkels. Ze overweldigen/overspoelen hem. Geleidelijk aan leert hij die <i>prikkels</i> wel te <i>ordenen</i>².</p>
V O O R B E E L D E N	<p>c) De mate van angstig reageren op prikkels varieert van overreageren tot onderreageren.</p> <p>d) Hij is bang voor berispingen of ruzies vanwege de luidere stem of andere sterkere prikkels.</p> <p>e) Hij vlucht weg uit een overweldigende situatie (bijv. druk, onduidelijk ...). Hij sluit zijn zintuigen af om andere prikkels uit te schakelen: bijv. de oren dichthouden, luider praten om lawaai te overstemmen, rocken, wiegen ... (= zelfbeschermend gedrag).</p> <p>f) Andere mogelijke reacties op prikkels zijn: huilen, roepen, tieren, wild om zich heen slaan, zich <i>ongecontroleerd agressief</i>³ gedragen tegenover zichzelf en de omgeving ...</p> <p>g) Atypische uitingen van angst zijn bijvoorbeeld: apathisch of gelaten reageren op prikkels ... Deze atypische uitingen wijzen mogelijk op het ontbreken van een emotionele band met personen of voorwerpen.</p>

Fase 2 6–18 maanden

KERN	Heeft angst voor <i>separatie</i>⁴ van de 'belangrijke andere'.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij ontwikkelt angst voor verlaten door de '<i>belangrijke andere</i>⁵ bij het afscheid. Geleidelijk aan vermindert de verlatingsangst.</p> <p>b) Hij toont woede bij separatie van de 'belangrijke andere'.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>c) De mate van reageren op verlaten varieert van overreageren tot onderreageren.</p> <p>d) Hij is angstig voor een vreemde omgeving, voor vreemde mensen, voor veranderingen, voor overgangen.</p> <p>e) Hij is bang en/of boos (= huilen, aanklappen, agressie naar 'belangrijke andere' ...) als de 'belangrijke andere' hem verlaat.</p> <p>f) Hij is angstig als hij 's nachts wakker wordt.</p> <p>g) Gaan slapen is een gevoelig thema uit angst om verlaten te worden.</p> <p>h) Hij protesteert als de 'belangrijke andere' hem achterlaat bij een vreemde.</p> <p>i) Atypische uitingen van angst zijn bijvoorbeeld: te vlot omgaan met mensen of situaties of veranderingen, geen reactie vertonen (apathisch) bij verlaten.</p>

Fase 3 18 maanden–3 jaar

KERN	Is angstig voor het verlies van eigen <i>autonomie</i> ⁶ .
ONTWIKKELING	<p>a) Hij is angstig voor verlies van <i>autonomie</i>⁶. Daarom gaat hij lijnrecht in tegen de wil van de 'belangrijke andere'.</p> <p>b) De beperking van de eigen wil en de verplichting om te doen wat hij niet wil, leiden tot angst, paniek, frustratie en/of driftbuien. Die zijn soms zo hevig dat hij er zelf bang van wordt; bang voor de boze woorden die dan zullen vallen, bang om afgewezen te worden en bang om de 'belangrijke andere' te verliezen.</p>
VOORBEELDEN	<p>c) Hij doet net het tegenovergestelde van wat de 'belangrijke andere' wil.</p> <p>d) Hij is angstig als iets niet gebeurt zoals hij het wenst.</p> <p>e) Hij is angstig en boos als iets niet gebeurt zoals gewoonlijk omdat hij dan de controle verliest.</p> <p>f) Hij is angstig/paniekerig als hij een écht lichamelijk letsel heeft.</p> <p>g) Hij heeft angst voor het loslaten van stoelgang of urine.</p> <p>h) Atypische uitingen van angst zijn bijvoorbeeld: gelaten reageren als hij gedwongen wordt iets te doen wat hij niet wil.</p>

Fase 4 3–7 jaar

KERN	Heeft angst om niet geaccepteerd te worden door de 'belangrijke andere'. Heeft <i>faalangst</i> ⁷ .
ONTWIKKELING	<p>a) Hij kan plots weer bang zijn om alleen gelaten te worden en de 'belangrijke andere' vastklampen als die weggaat. Hij is bang voor het verlies van de 'belangrijke andere' (dit gaat verder dan het moment van het afscheid).</p> <p>b) Hij kent faalangst bij opdrachten.</p>
VOORBEELDEN	<p>c) Hij weigert iets te doen omdat hij niet zeker weet of het zal lukken.</p> <p>d) Hij heeft angst voor ruzies of opmerkingen omdat die de relatie in het gedrang kunnen brengen.</p> <p>e) Naar aanleiding van een gebeurtenis kan hij zich doemscenario's voorstellen over zichzelf, de 'belangrijke andere'</p> <p>f) Hij heeft angst om te gaan slapen, bijv. na een conflict, door zijn fantasieën (monsters onder bed).</p> <p>g) Hij probeert een lichamelijk letsel te voorkomen naar aanleiding van wat hij zelf meemaakt heeft of gezien heeft bij anderen (vernietigingsangst, ook gekoppeld aan fantasie).</p>

Fase 5 7–12 jaar

KERN	Heeft angst om niet geaccepteerd te worden.
ONTWIKKELING	<p>a) Hij heeft behoefte aan waardering en erkenning door 'gelijken'⁸ en 'belangrijke anderen'.</p> <p>b) Hij wil erbij horen.</p> <p>c) Hij is angstig om niet gewaardeerd te worden door 'gelijken': sociale angst⁹ (bijv. spreekangst, angst om alleen bij een groep binnen te komen ...).</p>
VOORBEELDEN	<p>d) Hij heeft <i>realistische angsten</i>¹⁰.</p> <p>e) Hij probeert een lichamelijk letsel te voorkomen, zonder dat er een concrete ervaring is geweest.</p> <p>f) Hij heeft 'Stel je eens voor dat ...'-angsten.</p>

Domein 6: Omgaan met 'gelijken'

Het zesde domein bespreekt de manier waarop een persoon met 'gelijken' omgaat, zowel uit eigen initiatief als in reactie op het initiatief van de ander. 'Omgaan' betekent contact zoeken/hebben, samen bezig zijn ... Met 'gelijken' worden personen bedoeld die een vergelijkbaar cognitief of emotioneel ontwikkelingsniveau hebben als de cliënt. Het gaat hier niet over 'emotioneel belangrijke anderen' (zie domein 2), maar bijvoorbeeld over klasgenoten, leeftijds- en/of niveaugenoten, groepsleden, medebewoners, collega's, familieleden (kinderen), personen uit het verenigingsleven ...

Inleidende vraag: **Wie zijn voor hem zijn 'gelijken'?** Het kan zinvol zijn om dit in verschillende omgevingen te bekijken.

Fase 1 0–6 maanden

KERN	Schenkt uit zichzelf geen aandacht aan 'gelijken'¹.
O N T W I K K E L I N G	a) Hij is volledig op zichzelf gericht en besteedt geen aandacht aan 'gelijken'. Van gericht contact met 'gelijken' is helemaal geen sprake.
V O O R B E E L D E N	b) In de omgang ziet hij de ander als object, niet als persoon (actie-reactie). c) Zijn gedrag lokt reactie uit bij de 'gelijke' (actie-reactie). d) Hij gaat op een <i>stereotiepe</i> ² manier om met 'gelijken'.

Fase 2 6–18 maanden

KERN	Heeft/toont beginnende interesse voor 'gelijken'.
O N T W I K K E L I N G	a) Hij is vaak alleen bezig, maar er is beginnend contact met en nieuwsgierigheid naar de 'gelijke'.
V O O R B E E L D E N	b) Hij kijkt nieuwsgierig naar de 'gelijke', luistert, raakt hem aan en verkent via gebaren, blikken en aanrakingen. c) Hij kan bezig zijn met 'gelijken' als de 'belangrijke andere' aanwezig is . d) Hij kan bezig zijn met 'gelijken' als hij het zelf positief ervaart. e) Hij doet hetzelfde als de 'gelijke', maar los van en naast elkaar (cf. parallelspeel). Er is nog geen sprake van samen tot iets komen. f) In het contact met 'gelijken' <i>bootst</i> ³ hij 'gelijken' of (belangrijke) anderen <i>na</i> (nazeggen, nadoen). g) Hij neemt weinig initiatief tegenover de 'gelijken' (meeloper). h) Doordat er in deze fase nog geen sprake is van <i>empathie</i> ⁴ , kan de (seksuele) relatie claimend, vlinderend, vrijblijvend, imiterend of gebonden aan rituelen zijn. Valkuil: de omgeving geeft daar vaak een diepere betekenis aan!

Fase 3 18 maanden–3 jaar

KERN	Gaat beginnend in interactie met 'gelijken'.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) De beginnende interactie met 'gelijken' start voornamelijk vanuit de eigen behoefte.</p> <p>b) Hij speelt een eigen spel/rol in nabijheid van de 'gelijken'.</p> <p>c) Hij wil de eigen wil doordrijven in de omgang met 'gelijken'.</p> <p>d) Wanneer hij met 'gelijken' bezig is, houdt hij geen rekening met de wil van de ('gelijke') andere.</p> <p>e) Hij is jaloers op 'gelijken'.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>f) Hij kan dwingend zijn in de omgang met 'gelijken'.</p> <p>g) Hij is graag in de buurt van de 'gelijken'.</p> <p>h) Hij leert 'gelijken' kennen, maar gaat nog geen vrienden maken.</p> <p>i) Uit egocentrisme of concurrentie vertoont hij gedrag dat door de 'gelijke' als storend ervaren wordt.</p> <p>j) Hij kan moeilijk materiaal of eigendommen delen met 'gelijken'.</p>

Fase 4 3–7 jaar

KERN	Geeft inhoud aan het bezig zijn met 'gelijken'.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij richt zich steeds meer op 'gelijken' en heeft er ook geregelder contact mee.</p> <p>b) Hij stelt zich actief op tegenover die 'gelijken' en brengt zelf activiteiten aan.</p> <p>c) Hij ervaart plezier in het samen bezig zijn met 'gelijken' en is steeds meer echt samen bezig, al is dit voornamelijk nog gericht op het vervullen van eigen wensen.</p> <p>d) Er ontstaan beginnende vriendschappen.</p> <p>e) Samen met de 'gelijken' kopieert hij de gezinssituatie.</p> <p>f) Hij heeft vrienden, is verliefd (op verschillende mensen tegelijk), heeft een liefde en geeft kusjes.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>g) Hij kopieert een begeleider in de omgang met 'gelijken'.</p> <p>h) Hij deelt bewust materiaal of eigendommen zonder dat dit uitdrukkelijk gevraagd wordt.</p> <p>i) Hij kan minimaal een kwartiertje samen met 'gelijken' iets doen zonder aansturing van een 'belangrijke andere'.</p> <p>j) Er is sprake van beginnende empathie⁴: de gevoelens van anderen worden reeds herkend, maar de reactie erop vertrekt hoofdzakelijk nog vanuit de eigen gevoelswereld. De eigen agenda primeert nog.</p> <p>k) Hij koopt/maakt een cadeautje voor een 'gelijke' andere, maar doet dit eigenlijk op grond van zichzelf (nl. wat hij zelf leuk vindt).</p>

Fase 5 7–12 jaar

KERN	Kan samenwerken⁵ met 'gelijken'.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij wil geaccepteerd worden door 'gelijken'.</p> <p>b) Relaties en vriendschappen⁶ met 'gelijken' worden steeds belangrijker, sterker, hechter en dieper.</p> <p>c) Hij is competitief bezig met 'gelijken'.</p> <p>d) Het empathische⁴ vermogen ontwikkelt zich verder.</p> <p>e) Het verschil tussen verliefdheid en vriendschap wordt duidelijk.</p> <p>f) Hij zet zich af tegenover het andere geslacht (vooral in groep).</p>
V O O R B E E L D E N	<p>g) Hij pest 'gelijken' (vanuit een besef van zijn gevoeligheden en zwaktes).</p> <p>h) Hij heeft zicht op de gevoeligheden, sterktes, zwaktes ... van de 'gelijke' en weet wat die 'gelijke' graag heeft of doet.</p> <p>i) Hij heeft een grotere loyaliteit⁷ voor vrienden en vindt een duidelijke plaats in de groep.</p> <p>j) Hij vindt aanzien en populariteit bij 'gelijken' belangrijk. Erbij horen is belangrijk.</p> <p>k) Hij kan overleggen om tot een oplossing te komen.</p> <p>l) Het empathische⁴ aspect weegt al vaker door. De eigen behoeften kunnen al meer uitgesteld worden.</p>

Domein 7: Omgaan met materiaal

In dit domein gaat men na:

- of hij al dan niet interesse toont in materiaal;
- op welke manier hij ermee omgaat (manipuleert, onderzoekt, verzamelt, creëert ...);
- met welk soort materiaal (voorwerp, grof materiaal, zand en water, speelgoed ...) hij omgaat.

Het gaat hier niet over de omgang met materiaal in een opdrachtssituatie, maar wel in een spontane, vrije situatie.

Inleidende vraag: **Welk materiaal interesseert hem?**

Fase 1 0–6 maanden

KERN	Heeft geen interesse voor materiaal.
O N T W I K K E L I N G	<ul style="list-style-type: none"> a) Hij gaat niet actief op zoek naar materiaal. b) Geleidelijk aan ontstaat aandacht voor zeer opvallende (kleurrijke, heldere, bewegende, geluidmakende ...) voorwerpen omdat ze de zintuigen prikkelen. c) Hij ontdekt materiaal hooguit op een toevallige manier.
V O O R B E E L D E N	<ul style="list-style-type: none"> d) Hij <i>verzamelt</i>¹ toevallig: hij neemt materiaal mee omwille van de prikkel, niet gericht, zonder voorkeur, zonder binding met het object. e) Hij heeft geen of slechts beginnende interesse voor materiaal. f) Hij heeft belangstelling voor een bepaald voorwerp en kan hier dan ook <i>stereotiep</i>² mee bezig zijn. g) Hij gaat extreem zintuiglijk om met bepaalde voorwerpen: bijv. ruiken, proeven, aanraken, likken ... Eén zintuig primeert.

Fase 2 6–18 maanden

KERN	<i>Manipuleert</i>³ het materiaal dat voorhanden is.
O N T W I K K E L I N G	<ul style="list-style-type: none"> a) Hij vertoont al meer interesse voor materiaal (variatie is belangrijk). b) Hij ontdekt de vorm, het geluid, de structuur van materiaal (bijv. zand/water). c) Geleidelijk aan gebruikt hij het materiaal meer waarvoor het bedoeld is.
V O O R B E E L D E N	<ul style="list-style-type: none"> d) Hij <i>verzamelt</i>¹ zo veel mogelijk om het te bezitten, omdat het veiligheid biëdt, om een leegte op te vullen. e) Hij richt zich naar voorwerpen die zintuiglijk waarneembaar zijn. f) Hij is gefascineerd door het <i>manipuleren</i>³ van objecten en gaat voornamelijk op een manipulerende manier met materiaal om: hij gooit, houdt vast, verplaatst, in en uit de doos ... g) Hij koopt om te kopen.

Fase 3 18 maanden–3 jaar

KERN	Onderzoekt materiaal.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij gaat op zoek naar de grenzen van het materiaal.</p> <p>b) Hij vertoont interesse voor <i>symbolisch materiaal</i>⁵.</p> <p>c) Het <i>symbolische spel</i>⁶ begint een belangrijke plaats in te nemen. Dit wordt nog uitgelokt door het materiaal dat voorhanden is.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>d) Hij 'verzamelt' materiaal uit een besef van bezit ('van mij').</p> <p>e) Hij onderzoekt materiaal, hij <i>experimenteert</i>⁶, hij maakt dingen kapot door te experimenteren.</p> <p>f) Hij reageert hevig als materiaal wordt afgenomen.</p> <p>g) Hij kan geen materiaal delen met anderen.</p> <p>h) Er is weinig variatie in het omgaan met materiaal: hij imiteert, tekent over, maakt steeds hetzelfde ...</p>

Fase 4 3–7 jaar

KERN	Maakt nieuwe producten (<i>creatief</i>, <i>inventief</i>).
O N T W I K K E L I N G	<p>a) In deze fase begint hij materiaal te waarderen. Hij draagt er zorg voor.</p> <p>b) Geleidelijk aan neemt hij meer initiatief tot variëren (bijv. in kleur, vorm ...). Hij toont creativiteit en fantasie in het omgaan met materiaal.</p> <p>c) In dit <i>creatief</i>⁷ bezig zijn staat het <i>proces</i>⁸ centraal.</p> <p>d) Hij gebruikt objecten op een symbolische manier: bijv. een doos gebruiken als auto. Hierbij gaat hij op zoek naar geschikt materiaal en is niet langer afhankelijk van wat voorhanden is.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>e) Hij verzamelt uit een verlangen naar bezit, uit interesse, omdat hij het zelf gemaakt heeft. De verzameling is uiteenlopend en niet geordend.</p> <p>f) Hij tekent, verft, bouwt en construeert ...; hij is dus op een creatieve manier bezig.</p> <p>g) Hij heeft interesse in <i>technisch speelgoed/materiaal</i>⁹.</p> <p>h) Hij gebruikt materiaal ongeacht het eindresultaat.</p> <p>i) Hij heeft moeite om iets weg te gooien omdat hij eraan gehecht is.</p> <p>j) Hij kan zijn bezit doelbewust preventief beschermen.</p> <p>k) Hij wil een gsm vanwege de status.</p>

Fase 5 7–12 jaar

KERN	Maakt intentioneel gebruik van materiaal om tot een eindresultaat te komen.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) De waardering van de omgeving voor het eindproduct wordt steeds belangrijker.</p> <p>b) Hij heeft inzicht in het <i>proces</i>⁸ en de zinvolheid van het product.</p> <p>c) Het eindresultaat is van belang: hij werkt af wat hij begonnen is (ook tegen zijn zin).</p> <p>d) Hij is <i>productief</i>¹⁰.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>e) Hij legt een geordende verzameling aan (bijv. volgens thema, kleur, datum ...). De verzameling (= eindproduct) is waardevol en maatschappelijk aanvaard.</p>

Domein 8: Communicatie

Dit domein polst:

- naar de manier waarop hij communiceert en in contact treedt (sociale en emotionele interactie);
- naar de intentie die achter die *communicatie*¹ ligt. Eenzelfde uitdrukking kan op die manier aan verschillende fases gelinkt worden, afhankelijk van de onderliggende betekenis/bedoeling.

*Communicatie*¹ is ruimer dan de verbale aspecten: communiceren kan ook op een *non-verbale*² manier.

Fase 1 0–6 maanden

KERN	Zendt emotionele signalen uit om <i>interne spanningen</i>³ te reguleren.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) De expressie gebeurt met het hele lichaam.</p> <p>b) Hij kent geen taalbegrip en geen taalgebruik.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>c) De manier waarop hij emotionele signalen uitzendt, varieert van huilen, <i>disreguleren</i>⁴, krijsen, aanklappen en meenemen van een begeleider, zenuwachtig rondlopen ... tot brabbelen, woorden herhalen, <i>lege/holle taal</i>⁵ gebruiken ...</p> <p>d) Hij gebruikt <i>stereotiepe</i>⁶ uitdrukkingen of woorden.</p> <p>e) Hij <i>bootst</i>⁷ gelaatsuitdrukkingen, klanken, woorden ... <i>na</i>.</p> <p>f) De manier waarop zaken gezegd worden (bijv. intonatie), is belangrijker dan de inhoud.</p>

Fase 2 6–18 maanden

KERN	Communiceert met het oog op het contact.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij is al meer sociaal gericht. Geleidelijk aan wisselt hij actiever informatie uit en neemt hij zelf initiatief tot communicatie.</p> <p>b) Er is tweerichtingsverkeer. Na een positieve ervaring blijft hij de communicatieketen herhalen, bij een negatieve ervaring zoekt hij een ander spoor.</p> <p>c) Hij zoekt frequent en repetitief⁸ contact met de 'belangrijke andere' (uit een zoeken naar veiligheid, zekerheid en duidelijkheid).</p> <p>d) Het lichaam wordt gebruikt als communicatiemiddel, eventueel ondersteund door klank.</p> <p>e) Hij begrijpt en gebruikt al meer woorden.</p> <p>f) Hij <i>bootst</i>⁷ klanken en woorden <i>na</i>.</p> <p>g) Hij zoekt contact op een <i>aanwijzende</i>⁹ manier.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>h) Hij <i>bootst</i>⁷ zinnen <i>na</i>.</p> <p>i) Hij herhaalt <i>repetitief</i>⁸ zinnen en stelt repetitief vragen omwille van het contact en uit een zoeken naar veiligheid.</p> <p>j) Hij gebruikt <i>'holle/lege taal'</i>⁵ omwille van het contact.</p> <p>k) Hij gebruikt gelaatsuitdrukkingen, handelingen, geluiden, taal, gebarentaal ... om te reageren en te communiceren.</p> <p>l) Hij vraagt lichamelijk en verbaal naar contact: bijv. rond de 'belangrijke andere' hangen of draaien, aanraken, klanken uiten, roepen, zijn naam zeggen ...</p> <p>m) Hij wijst zichzelf aan als het over zichzelf gaat.</p>

Fase 3 18 maanden–3 jaar

KERN	Communiqueert om iets te vertellen.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) De communicatie is concreet en gaat voornamelijk over het hier en nu.</p> <p>b) De gesprekjes hebben een eenvoudige inhoud.</p> <p>c) Hij communiqueert om iets te vertellen of om wensen, verlangens, bedoelingen, gevoelens ... mee te delen.</p> <p>d) Taal wordt gebruikt als communicatiemiddel, eventueel ondersteund door het gebaar.</p> <p>e) Communicatie gebeurt doelgericht.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>f) Hij communiqueert enkel over eigen thema's.</p> <p>g) Hij vertelt iets zonder rekening te houden met de sociale situatie.</p> <p>h) Hij uit vaak 'neen' als de eigen verlangens, wensen en wil worden gehinderd.</p> <p>i) Hij begint 'neen' te gebruiken vanuit een experimenteren met de eigen wil.</p> <p>j) Aanvankelijk gebruikt hij nog zijn eigen naam om over zichzelf te spreken. Geleidelijk aan gebruikt hij het woord 'ik'.</p> <p>k) Hij <i>imiteert</i>¹⁰ klanken, woorden, zinnen.</p> <p>l) Hij zegt ('vuile') woorden, zinnen om reactie uit te lokken.</p>

Fase 4 3–7 jaar

KERN	Wil en kan een eigen verhaal/ervaring vertellen. Gebruikt fantasie in zijn communicatie.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij kan een actieve bijdrage leveren aan een gesprek dat deel uitmaakt van zijn leefwereld, door vragen te stellen en informatie toe te voegen.</p> <p>b) Hij kan op eenvoudige wijze gevoelens benoemen.</p> <p>c) Hij is geïnteresseerd in en informeert naar: verhalen, gedachten en gevoelens van anderen.</p> <p>d) In de communicatie richt hij zich geleidelijk meer naar anderen dan enkel de 'belangrijke andere'.</p> <p>e) Hij kan uit het 'hier en nu' stappen in zijn communicatie.</p> <p>f) Hij stelt voortdurend waaromvragen.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>g) Hij kan eenvoudige mopjes vertellen.</p> <p>h) Hij kan op een eenvoudige wijze benoemen waarom hij zich boos, blij, gekwetst ... voelt.</p> <p>i) Hij kan zijn taal aanpassen aan de luisteraar (bijv. een baby).</p> <p>j) Hij vertelt over hoe de dag is geweest.</p> <p>k) Hij is <i>creatief</i>¹¹ in zijn communicatie: bijv. rijmen, zelf woorden uitvinden ...</p> <p>l) Hij stelt voortdurend (waarom)vragen.</p>

Fase 5 7–12 jaar

KERN	Voert een <i>dialog</i>¹² over reële onderwerpen.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hier staat de realiteitszin meer en meer centraal.</p> <p>b) Communicatie met 'gelijken' wordt belangrijker.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>c) Hij stelt praktische, feitelijke, oorzaak-gevolg- en inzichtvragen.</p> <p>d) Hij kan <i>discussiëren</i>¹³, argumenteren.</p> <p>e) Hij kan vertellen over eigen gevoelens (dit is meer dan benoemen).</p> <p>f) Hij kan vertellen over zijn zwakke en sterke punten.</p> <p>g) Hij zoekt naar een oplossing en houdt daarin geleidelijk aan rekening met de ander.</p> <p>h) Hij kan zich kritisch uiten.</p>

Domein 9: Differentiatie van emoties

Dit domein peilt naar de differentiatie van emoties tijdens de verschillende fasen.

Waarneembare gedragingen worden geïnterpreteerd binnen het kader van de basale behoeften en motivaties. Bijv. het huilen van een baby zal niet als verdriet geïnterpreteerd worden, maar als een uiting van onlust, pijn, frustratie.

Dezelfde gedragingen en emoties kunnen dus duiden op verschillende fasen, afhankelijk van de onderliggende basale behoeften en motivaties.

Van bij de geboorte zijn vier basisemoties aanwezig: plezier, woede, angst en sociale interesse. De eerste maanden zijn deze echter moeilijk van elkaar te onderscheiden.

Aanvankelijk is alles nogal zwart-wit (excitatie – relaxatie). Geleidelijk aan is er meer nuance en ziet men een gedifferentieerder palet aan emoties.

Inleidende vragen: **Welke emoties kun je bij hem aflezen?**

Hoe worden emoties geuit?

Wat is de aanleiding?

Fase 1 0 – 6 maanden

KERN	<p>Toont opwinding en ontspanning.</p> <p>Vaak is moeilijk in te schatten of de opwinding positief (lust) of negatief (onlust) is.</p>
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij is extreem beïnvloedbaar door externe en interne prikkels. Emoties vloeien snel in elkaar over.</p> <p>b) Woede en angst zijn niet duidelijk van elkaar te onderscheiden.</p> <p>c) Woede (angst) wordt geuit door krijsen en motorische onrust. Dit is een reactie op negatieve interne en externe prikkels (interne prikkels die negatieve emoties opwekken, zijn: pijn, honger, koude, tekort aan stimulatie; externe prikkels zijn: geur, smaak, aanraking en <i>proprioceptoren</i>¹ die via desbetreffende sensorische kanalen naar binnen komen en kunnen zowel plezierige als onplezierige emoties opwekken).</p> <p>d) Langzamerhand kan hij de <i>prikkels</i> beter <i>verwerken</i>² en vindt hij meer evenwicht.</p> <p>e) Plezier (glimlach, relaxatie, hardop lachen, oogcontact, imiterende gelaatsexpressie), door activiteiten met het kind, is een teken van/aanzet naar <i>hechtingsgedrag</i>³.</p> <p>f) Verdriet is nog niet te zien, wel wenen of apathie.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>g) Hij toont uitersten in emoties, geen nuanceringen: bijv. apathisch, hevig opgewonden ...</p> <p>h) Hij vertoont meestal een vlakke mimiek, een <i>stereotiepe</i>⁴ gelaatsuitdrukking. Aan het gezicht kun je de emoties moeilijk aflezen.</p> <p>i) De gemoedstoestand wordt geuit met het volledige lichaam.</p> <p>j) Hij kan extreem en buiten alle proportie reageren op een klein voorval.</p> <p>k) Emotioneel deint hij mee met de omgeving.</p> <p>l) Hij toont felle reacties op sensorische prikkels (geur, smaak, geluid ...).</p>

Fase 2 6 – 18 maanden

KERN	<p>Toont een duidelijk onderscheid tussen <i>lust</i> en <i>onlust</i>⁶.</p>
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij toont positievere reacties bij 'belangrijke anderen'⁶.</p> <p>b) Hij is bang en/of woedend (= huilen, aanklappen, agressie naar de 'belangrijke andere' ...) als de 'belangrijke andere' hem verlaat (separatieangst).</p> <p>c) Hij toont affectie, genegenheid naar de 'belangrijke andere'.</p> <p>d) Plezier (uitbundiger/actiever dan in fase 1), liefde⁷, woede en angst zijn te onderscheiden.</p> <p>e) Woede is een reactie op bepaalde personen en situaties in de omgeving.</p> <p>f) Een eerste reactie is vaak "neen" uit angst en/of een gevoel van onveiligheid.</p> <p>g) Plezier ontstaat door activiteiten met de 'belangrijke andere': hij houdt dit vast en protesteert bij stopzetting.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>h) Er is angst voor vreemden/mensen die er 'anders' uitzien. Die angst ontstaat meestal na de leeftijd van 8 maanden. Hiernaast ontstaat scheidingsangst en angst in vreemde situaties.</p> <p>i) Hij neemt de emoties van de 'belangrijke andere' onbewust over (sympathie voor, meedeinen met de 'belangrijke andere'; nog geen empathie).</p> <p>j) Hij toont onlust omdat hij de nabijheid mist van de 'belangrijke andere', niet omdat hij de activiteit mist.</p>

Fase 3 18 maanden – 3 jaar

KERN	Toont voornamelijk egocentrische emoties: toont naast plezier, woede, angst nu ook trotsheid⁸, jaloezie⁹, verdriet.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) De invloed van de 'belangrijke andere' op de gevoelens die hij ervaart, wordt groter.</p> <p>b) Hij wil dat de 'belangrijke andere' enkel rekening houdt met hem (jaloezie).</p> <p>c) Woede is een reactie op de beperking van de eigen wil. Driftbuien komen regelmatig voor en worden soms ook doelgericht gebruikt (om iets te bekomen, om de zin door te drijven).</p> <p>d) Een eerste reactie is vaak "neen" om de 'neen' (uit protest, om te tonen dat ze ook een 'IK' zijn, niet noodzakelijk omdat ze die activiteit niet willen doen).</p> <p>e) Plezier ontstaat door interactie met anderen.</p> <p>f) Verdriet ontstaat door het verlies van plezier met de 'belangrijke anderen' (pas te zien vanaf de leeftijd van 2 jaar).</p> <p>g) Hij begint nu zijn emoties te verbaliseren.</p> <p>h) De egocentrische behoeften hebben betrekking op het 'IK': materieel, lichamelijk.</p> <p>i) Hij heeft zijn emoties al meer in de hand.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>j) Hij herkent boosheid en blijheid bij anderen, maar kan geen onderscheid maken tussen 'echt' en 'niet echt'.</p> <p>k) Hij is boos als hem te veel uit handen wordt genomen (taken of beslissingen).</p> <p>l) Hij is jaloeers als hij niet in het middelpunt staat of als hij een activiteit mist.</p> <p>m) Hij is trots met een compliment.</p> <p>n) Hij wordt bang als hem te veel <i>autonomie</i>¹⁰ wordt gegeven.</p> <p>o) De scheidingsangst wordt abstracter: hij heeft angst voor verlies van de liefde ("Als ik stout ben, houdt mama niet meer van mij").</p> <p>p) Hij vraagt bevestiging uit behoefte aan aandacht en uit angst de liefde te verliezen.</p>

Fase 4 3 – 7 jaar

KERN	Toont nu ook emoties in relatie met anderen: tevredenheid, geluk, beginnende empathie¹¹, beginnende schaamte¹², faalangst¹³, schuldgevoel.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Emoties worden nog meer geverbaliseerd (op wie, met wie, ...).</p> <p>b) <i>Empathie</i>¹⁴ begint zich te ontwikkelen.</p> <p>c) Hij laat zich aanspreken op schuldgevoelens als hij betrappt wordt.</p> <p>d) Hij kent faalangst bij opdrachten.</p> <p>e) Woede/boosheid is ook meer gericht op het materiaal (bijv. de tv van mama)</p> <p>f) Plezier ontstaat zowel met zichzelf als met de omgeving. De 'belangrijke andere' staat hierbij centraler dan de vriendjes.</p> <p>g) Verdriet heeft hier te maken met conflict met of tussen de 'belangrijke anderen', met verlies (ook in het spel, of als de identificatiefiguur verliest), met fantasie.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>h) Er is beginnende schaamte: over zichzelf, kijken naar de ander, lichamelijke schaamte.</p> <p>i) Hij herkent emoties bij anderen en speelt er accuraat op in (bijv. troosten, helpen ...). Dit gaat verder dan imitatie, echogedrag, de uiterlijke expressie van emoties.</p> <p>j) Hij kan vanuit eigen ervaring meevoelen met een ander.</p>

Fase 5 7 – 12 jaar

KERN	Toont nu ook <i>empathie</i>¹⁴, besef van eigen waarde, sociale angst, schaamte.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Emoties en het waarom van de emoties, worden nog beter geverbaliseerd.</p> <p>b) Hij is zich bewust van zijn mogelijkheden en beperkingen. Hij profileert zich tegenover 'gelijken'¹⁵ door gebruik te maken van zijn mogelijkheden.</p> <p>c) Hij heeft angst dat de 'gelijken' hem niet zullen accepteren (<i>sociale angst</i>¹⁶).</p> <p>d) Hij schaamt zich voor de eigen beperkte mogelijkheden of het niet voldoen aan de normen.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>e) Hij kan, los van eigen ervaringen, meevoelen met een ander.</p> <p>f) Hij kan een verklaring geven aan eigen emoties: begrijpen van, praten over het waarom van emoties (zelfreflectie).</p> <p>g) Plezier, woede, teleurstelling, schaamte ... hebben ook te maken met competitiviteit.</p> <p>h) Naast de 'belangrijke anderen' hebben de 'gelijken' een grotere invloed op zijn emoties.</p>

Domein 10: Agressieregulatie

Agressieregulatie is regulatie van de eigen *arousal*¹ door lichamelijke activiteit. Het is bijgevolg een normaal, adaptief verschijnsel dat bij een stressreactie hoort. Als agressie kortdurend is en geen agressie van buitenaf uitlokt is het een vorm van bescherming, *coping*², overleving.

Dit tiende domein beschrijft vormen van agressie tijdens de verschillende fases. Er wordt nagegaan:
 - wat de oorzaken en uitlokkende factoren zijn: prikkels, onlust, angst, frustratie, beperking van wil ...;
 - hoe agressie geuit wordt: fysiek, verbaal ...;
 - op wie/wat/waar die is gericht (zichzelf, omgeving, 'belangrijke anderen', 'gelijken', materiaal ...);
 - of die gecontroleerd is of niet.

Agressie wordt gesitueerd op het continuüm affectief – doelgericht. In de eerste twee fases is agressie nog louter affectief, vanaf de derde fase kan agressie ook steeds meer doelgericht zijn.

De agressieve gedragingen moeten geïnterpreteerd worden binnen het kader van de bevrediging van de basale emotionele behoeften en de motivaties.

Inleidende vragen: **Hoe uit hij zijn agressie?**
Wat is de aanleiding?

Fase 1 0 – 6 maanden

KERN	Reageert onmiddellijk en fel op teveel of te weinig prikkels.
O N T W I K K E L I N G	a) De grote opwinding (bijv. hevig huilen, bewegen met het hele lichaam ...) heeft een innerlijke oorzaak of is een hevige reactie op prikkels/onlusten. b) Hij is ongecontroleerd bezig : in de eerste plaats met zichzelf , soms met de omgeving.
V O O R B E E L D E N	c) De ongerichte agressie heeft niet als doel een ander te kwetsen, maar om de eigen arousal te verlagen. d) Hij beschadigt zichzelf om minder, maar sterkere prikkels te creëren of bij een gebrek aan prikkels. e) Hij wordt overspoeld door prikkels. f) Bij drukte of fysieke pijn (bijv. oorspijn), bonkt hij of trekt hij zijn haar uit .

Fase 2 6 – 18 maanden

KERN	Is ongecontroleerd agressief/destructief tegenover de <i>omgeving</i> ³ , voornamelijk tegenover de 'belangrijke andere.'
O N T W I K K E L I N G	a) Hij is agressief bij frustraties in sociale interacties (<i>affectieve agressie</i> ⁴), maar niet noodzakelijk om iets te bereiken. b) Agressiviteit wordt vaak uitgelokt door angst of woede (spontane explosies). c) Agressiviteit wordt nog steeds vaak uitgelokt door onplezierige sensorische prikkels. d) Hij is agressief tegenover de ' belangrijke andere '. Omwille van de afhankelijkheid van de 'belangrijke andere' is het ook de 'belangrijke andere' die de situatie weer goed moet maken. e) Hij is agressief naar de 'belangrijke andere' omdat hij pijn, honger ... heeft. f) Hij is agressief omdat hij niet krijgt waar hij behoefte aan heeft. (bijv. veiligheid, rust, nabijheid, structuur ...).
V O O R B E E L D E N	g) Hij beschadigt zichzelf bij zeer hoge frustratie. h) Hij reageert feller tegenover de 'belangrijke andere'. i) Hij is boos als hij verlaten wordt door de 'belangrijke andere'. j) Hij geeft een duw aan een persoon die het dichtst bij hem staat (niet gericht op die persoon). k) Hij wordt kwaad op iemand die niets met de situatie te maken heeft. l) Hij maakt materiaal kapot , ook eigen materiaal, dat hem normaal nauw aan het hart ligt. Dit gebeurt niet doelgericht, maar omdat het toevallig voorhanden is.

Fase 3 18 maanden – 3 jaar

KERN	Is ongecontroleerd agressief tegen de persoon die de frustratie veroorzaakt.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Agressie is voornamelijk nog affectief⁴, maar kan ook beginnend doelgericht⁵ zijn.</p> <p>b) Hij kan niet praten over de oorzaak en het gevolg van zijn eigen agressieve gedrag.</p> <p>c) Agressie komt naar boven bij beperking van de eigen wil, bij regels van de 'belangrijke andere'.</p> <p>d) Hij protesteert fysiek of verbaal ("neen").</p> <p>e) De 'belangrijke andere' wordt verondersteld de onplezierige emoties weg te nemen (en dus niet enkel het concrete probleem op te lossen).</p> <p>f) Agressie is meer doelgericht: om de eigen wil door te drukken, om reactie uit te lokken, uit wraak ...</p> <p>g) Agressie is meer relationeel: om het contact, door experimenteren met grenzen ...</p> <p>h) Hij maakt materiaal kapot van de persoon die dit materiaal symboliseert.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>i) Hij krijgt een woedeaanval als hij niet krijgt wat hij wil.</p> <p>j) Hij wordt terug onzindelijk, praat niet meer ... uit boosheid.</p>

Fase 4 3 – 7 jaar

KERN	Is gecontroleerd agressief tegen de persoon die de frustratie veroorzaakt.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Agressie kan nog affectief⁴ zijn, maar is steeds meer doelgericht⁵.</p> <p>b) Hij is voornamelijk agressief tegen 'gelijken'.</p> <p>c) De oorzaak voor agressie ligt meer in de relatie.</p> <p>d) Hij kan op aandringen en met ondersteuning van de 'belangrijke andere' redeneren en praten over de oorzaak en het gevolg van het eigen agressieve gedrag.</p> <p>e) Hij kan achteraf redeneren en praten over wat (niet) goed of (niet) getolereerd is. Dit sluit aan bij het begin van de gewetensontwikkeling.</p> <p>f) Teleurstelling is steeds meer de motor van agressie.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>g) Hij is vijandig omwille van concurrentie met en niet willen verliezen van 'gelijken'.</p> <p>h) Hij is verbaal agressief, los van de kennis van de gevoeligheden van de ander.</p> <p>i) Hij begint spijt te tonen en het goed te maken.</p> <p>j) Hij schopt op iets, gooit met iets... met de bedoeling iemand te raken (fysiek of psychisch).</p>

Fase 5 7 – 12 jaar

KERN	Kan agressie al beter controleren en onderdrukken.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Agressie kan nog affectief⁴ zijn, maar is steeds meer doelgericht⁵.</p> <p>b) Agressie komt voor bij hoge frustratie, uit sociale angst⁶ en een gevoel van bedreiging of benadeling.</p> <p>c) Agressie wordt voornamelijk verbaal geuit.</p> <p>d) Agressie is soms gericht tegen de materiële omgeving.</p> <p>e) Hij is boos en agressief omdat hij teleurgesteld is.</p> <p>f) Hij is boos en agressief vanuit competitiviteit naar anderen.</p> <p>g) Agressie wordt steeds meer gesublimeerd⁷ (bijv. liegen, stelen, weglopen, brandjes stichten).</p>
V O O R B E E L D E N	<p>h) Het onderdrukken van agressie kan dwangmatig worden. De nuancering ontbreekt vaak nog.</p> <p>i) Hij kan zelf nadenken over wat hij goed/fout heeft gedaan.</p> <p>j) Hij is verbaal agressief, wetende dat de ander daar gevoelig voor is.</p>

Domein 11: Invulling vrije tijd – Spelontwikkeling

Dit domein onderzoekt wat hij doet in niet-gestructureerde vrije momenten (geen opdrachtsituatie). Aan welke activiteiten beleeft hij plezier of zou hij plezier beleven indien hij er de kans toe zou krijgen?

- Er wordt gepeild naar het soort activiteit/spel dat iemand speelt (sensopathisch en sensomotorisch, imitatief, symbolisch, creatief, interactief ...).
- Er wordt ook nagegaan welke functie activiteit/spel vervult (leren, contact maken ...).

Opmerking: lees in wat volgt 'spel' als: 'spel of activiteit'.

Inleidende vraag: **Wat doet hij in niet-gestructureerde vrije momenten?**

Fase 1 0–6 maanden

KERN	Speelt zintuiglijk spel¹.
O N T W I K K E L I N G	<ul style="list-style-type: none"> a) Hier staan het eigen lichaam, de eigen zintuigen en de <i>basale activatie</i>² centraal. b) Hij beleeft een <i>sensopathisch</i>³ en <i>sensomotorisch</i>⁴ spel met wat rechtstreeks wordt waargenomen (wat hij ziet, hoort, ruikt, smaakt en voelt). c) Hij ontdekt het eigen lichaam. d) Het spel heeft hier niet als doel in interactie te treden met de buitenwereld. e) Hij houdt van repetitief bezig zijn, herhalen van bewegingen. f) In het spel oefent hij onbewust de zintuiglijke waarneming en motorische mogelijkheden.
V O O R B E E L D E N	<ul style="list-style-type: none"> g) Hij houdt van eenvoudige zintuiglijke activiteiten: geluiden maken, voelen aan materialen, buiten zitten in de wind of de zon, wiegen, schommelen ... h) Hij geniet van een trilvloer, een warmwatervloer, een waterbed, cocooning, snoezelen ... i) Hij geniet passief van wat hij in de omgeving waarneemt (kijkt, luistert ...). j) Bij computerspelletjes of tv-kijken gaat het om de lichteffecten, kleuren, bewegingen, geluiden ...

Fase 2 6–18 maanden

KERN	Speelt zeer eenvoudige contactspelletjes.
O N T W I K K E L I N G	<ul style="list-style-type: none"> a) Hij <i>manipuleert</i>⁵ alles wat binnen handbereik komt. Hij voelt eraan, zwaait of slaat ermee. b) Hij gaat naar spel materiaal dat zich binnen het waarnemingsveld bevindt. c) Hij speelt een verdwijnspeel, een nabootsingspeel, een <i>zeer eenvoudig bewegingsspeel</i>⁶ ... d) Het spel heeft als doel in interactie te treden met de buitenwereld. e) Het contact met de 'belangrijke andere' staat centraal in het spel: hij wil bezig zijn met die persoon. f) Iets geven, gooien of laten vallen en terugkrijgen vindt hij leuk als spel.
V O O R B E E L D E N	<ul style="list-style-type: none"> g) Hij houdt van woorden nazeggen, taalspelletjes spelen (bijv. ritmisch praten), inhoudsloze gesprekken voeren ... h) Hij tekent of schrijft constant krulletjes. i) Hij speelt computerspelletjes waarbij actie-reactie centraal staan (activity center).

Fase 3 18 maanden–3 jaar

KERN	Zoekt grenzen in het spel.
ONTWIKKELING	<p>a) Hij speelt vrije spelvormen met onder andere water (bijv. potjes overgieten), zand (bijv. door een zeef laten lopen), klei en verf (geklieder) ...</p> <p>b) Hij voert activiteiten uit die een beroep doen op de fijnere motoriek en ingewikkeldere motorische handelingen: plakken, knippen, ordenen, rijgen, sorteren, stapelen, kneden ...</p> <p>c) Hij grijpt vaak terug naar hetzelfde spelmateriaal.</p> <p>d) Hij beslist wat hij wil spelen en vraagt anderen op een dwingende manier om mee te doen.</p> <p>e) Hij speelt een eenvoudig doen-alsofspel, een <i>controlespel</i>^f, een <i>imitatie-participatiespel</i>^g (met eigen inbreng), een constructiespel, een koppigheidsspel.</p> <p>f) Het bezig zijn op zich primeert, niet het eindresultaat (zo bewaart hij geen tekeningen).</p>
VOORBEELDEN	<p>g) Hij speelt een <i>symbolisch spel</i>^h, uitgelokt door het materiaal dat voorhanden is.</p> <p>h) Hij maakt (eenvoudige) puzzels.</p> <p>i) Hij houdt van het inkleuren van prenten; hij is niet creatief.</p> <p>j) Hij zoekt prenten, afbeeldingen ...</p> <p>k) Hij speelt computerspelletjes waarbij hij iets namaakt: kleuren in een volgorde plaatsen, overtypen.</p> <p>l) Hij kan zich niet lang met hetzelfde bezighouden, maar vliegt van het één naar het ander.</p>

Fase 4 3–7 jaar

KERN	Speelt een fantasiespel.
ONTWIKKELING	<p>a) In deze fase heeft hij contact met 'gelijken' via het spel.</p> <p>b) Hij neemt ervaringen uit de echte wereld mee in het doen-alsofspel (bijv. hoe bestaan relaties, hoe worden compromissen gemaakt ...) en omgekeerd (bijv. woorden die ze van anderen horen in een spel, gebruiken ze ook in de realiteit).</p> <p>c) Hij speelt een motorisch spel, een <i>creatief spel</i>¹⁰, <i>interactiespel</i>¹¹, een symbolisch spel (bijv. banaan als geweer gebruiken), een fantasiespel, een rollenspel (bijv. mama/papa spelen, doktertje spelen, schooltje spelen, bandiet spelen ...), een expressief spel (eigen gevoelens tonen) ...</p> <p>d) Hij varieert meer in spelmateriaal.</p> <p>e) Het eindresultaat primeert, maar hij vindt alles goed (bijv. alle tekeningen bewaren).</p> <p>f) Aanvankelijk spelen ze nog associatief, maar naast elkaar. Ze kopiëren elkaars spel en gebruiken materiaal van elkaar.</p> <p>g) Geleidelijk aan kan hij zich aan spelregels houden (bijv. zijn beurt afwachten) in een situatie waar hij ervoor gaat om te winnen.</p>
VOORBEELDEN	<p>h) Hij speelt eenvoudige gezelschapsspelletjes (bijv. Memory) zonder bijsturing door de 'belangrijke andere'.</p> <p>i) Hij maakt een tekening, en kiest zelf het onderwerp.</p> <p>j) Hij speelt computerspelletjes die motiverend, belonend werken (bijv. applaus horen, vuurwerk dat verschijnt als hij het goed doet ...), die <i>associatief denken</i>¹² vereisen. Hij speelt een spel waarbij keuzes gemaakt worden: taalspelletjes, tekeningen maken, een doolhof volgen, Tetris ...</p>

Fase 5 7–12 jaar

KERN	Komt meer en meer tot echt samenspel in groep.
ONTWIKKELING	<p>a) Het spel is competitief, <i>constructief</i>¹³, <i>creatief</i>¹⁰, <i>productief</i>¹⁴, <i>sociaal</i>¹⁵, <i>coöperatief</i>¹⁶.</p> <p>b) Het eindresultaat primeert, hij vindt enkel goed wat de norm is (bijv. enkel mooie tekeningen bewaren).</p> <p>c) Hij doet dingen om beter te worden; hierdoor ontstaat soms fixatie op bepaalde bezigheden.</p> <p>d) Hij doet aan sport, gaat naar de jeugdbeweging.</p>
VOORBEELDEN	<p>e) Echt samenspel wordt mogelijk: delen van speelgoed, verdelen van rollen ...</p> <p>f) Ploegspel wordt mogelijk; hij kan zich opofferen ten voordele van de groep op basis van realistisch zicht op eigen mogelijkheden.</p> <p>g) Hij speelt een groepspel: onze groep tegen de andere (bijv. meisjes tegen de jongens).</p> <p>h) Hij speelt computerspelletjes waarbij competitie centraal staat (tegen computer of medespeler). Hij kan een realistisch spelniveau kiezen.</p>

Domein 12: Morele ontwikkeling

Dit domein focust op de ontwikkeling van het *geweten*¹ en aspecten zoals *empathie*², normbesef en *moreel bewustzijn*³. Er wordt nagegaan of:

- of het geweten extern (bijv. regels, gezagsfiguren) of intern is;
- hij zich kan houden aan waarden, normen en regels;
- hij zich kan verplaatsen in het perspectief van een ander.

Opmerking: men dient onderscheid te maken tussen aangeleerd maar nog niet eigen gemaakt, sociaal wenselijk gedrag (= extern geweten) en gedrag dat wel eigen gemaakt is (= intern geweten).

Fase 1 0–6 maanden

KERN	Heeft nog geen <i>geweten</i>¹ ontwikkeld.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij is volledig op zichzelf gericht en maakt geen onderscheid tussen zichzelf en de ander.</p> <p>b) Hij kent geen <i>empathie</i>², normbesef en <i>moreel bewustzijn</i>³.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>c) Zelfs de fysieke aanwezigheid van de '<i>belangrijke andere</i>⁴ belet niet dat hij iets fout doet.</p> <p>d) Men kan enkel fysiek beletten dat hij iets fout doet (bijv. door ervoor te zorgen dat iets onbereikbaar is).</p> <p>e) Hij doet anderen toevallig pijn.</p>

Fase 2 6–18 maanden

KERN	Heeft geen eigen geweten, maar de fysieke aanwezigheid van de '<i>belangrijke andere</i>' representeert de regels.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij gaat zich volgens de onmiddellijke goed-/afkeuring van de '<i>belangrijke andere</i>' gedragen.</p> <p>b) Hij leert het verschil kennen tussen goedkeuring en afkeuring.</p> <p>c) Hij leert de grenzen en het gezag van de '<i>belangrijke andere</i>' accepteren.</p> <p>d) Hij kent geen <i>empathie</i>², normbesef en <i>moreel bewustzijn</i>³.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>e) De fysieke aanwezigheid van de '<i>belangrijke andere</i>' is nodig om de grenzen aan te geven en de regels na te leven. In afwezigheid van de '<i>belangrijke andere</i>' loopt het vaak fout.</p> <p>f) Er is geen transfer van regels mogelijk naar een nieuwe situatie/persoon.</p> <p>g) Hij toetst de reacties van een (nieuwe) persoon af vanuit het zoeken naar veiligheid en betrouwbaarheid.</p> <p>h) De '<i>belangrijke andere</i>' moet de regels constant herhalen.</p>

Fase 3 18 maanden–3 jaar

KERN	Ontwikkelt een extern geweten.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Hij heeft nog geen intern geweten of schuldgevoel; hoogstens beseft hij dat hij iets verkeerd doet.</p> <p>b) Hij weet wat de '<i>belangrijke andere</i>' goedvindt, maar enkel als die in de buurt is.</p> <p>c) Hij heeft de ander nodig om te weten wat goed en wat fout is.</p> <p>d) Het normgedrag is niet geïnternaliseerd: regels en normen worden gevolgd vanuit extrinsieke motivatie⁵.</p> <p>e) Hij kan zich niet in een andere persoon verplaatsen (geen empathie).</p> <p>f) Er is meer transfer van regels mogelijk als die gekoppeld is aan een <i>gezagsfiguur</i>⁶.</p> <p>g) Goed is wat hij wil en wenst. Hij verzet zich tegen de gezagsfiguur.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>h) Hij heeft het nog moeilijk om zelf te onthouden wat wel of niet mag. Als hij toch iets doet wat niet mag, gebeurt het vaak niet opzettelijk. De drang om iets zelf te doen en te doen wat hij wil, is sterker dan de wil van de '<i>belangrijke andere</i>⁴ of <i>gezagsfiguur</i>⁶ (cf. eerst doen, dan denken).</p> <p>i) Controle van buitenaf blijft cruciaal.</p> <p>j) Hij kent de regels, maar past ze niet uit zichzelf toe. Door herhaling leert hij ze toepassen.</p> <p>k) Hij toetst de reacties van een (nieuwe) persoon af vanuit de eigen wil.</p> <p>l) Hij ziet zijn eigen aandeel in de reactie van een ander niet.</p> <p>m) Hij legt de oorzaak van norm- of grensoverschrijdend gedrag buiten zichzelf.</p>

Fase 4 3–7 jaar

KERN	Maakt een ontwikkeling door van een extern naar een intern geweten. Ontwikkelt beginnend normbesef en beginnende <i>empathie</i>⁷.
ONTWIKKELING	<p>a) Aanvankelijk is hij nog erg afhankelijk van de aanwezigheid van de '(emotioneel belangrijke) andere' om zich te gedragen volgens regels en normen.</p> <p>b) Geleidelijk aan ontstaat een intern geweten. Het externe en interne geweten bestaan een tijdlang naast elkaar.</p> <p>c) Hij heeft een groter besef van regels en normen en kan zich hier in toenemende mate aan houden, ook als de 'belangrijke andere' niet in de buurt is. MAAR: de moraal is nog zeer letterlijk, autoritair, ongenueanceerd, zwart-wit (bijv. hij mag nooit door oranje en/of rood mogen).</p> <p>d) Hij is gehoorzaam aan de 'belangrijke andere', zonder hem is de verleiding groot om te doen wat niet mag.</p> <p>e) Hij vertoont stilaan meer normbesef en <i>empathie</i>², maar kan nog niet volledig vanuit het perspectief van een ander kijken.</p> <p>f) Hij kan geleidelijk aan meer rekening houden met gevoelens en motivaties die achter iemands gedrag schuilgaan.</p> <p>g) Transfer van regels is mogelijk, ook zonder de aanwezigheid van de gezagsfiguur.</p> <p>h) De regel is gekend en wordt vaker toegepast als hij een positieve consequentie heeft of als het negatieve uitblijft. Geleidelijk aan ontwikkelt zich <i>intrinsieke motivatie</i>⁸.</p>
VOORBEELDEN	<p>i) Hij stelt vragen over de oorsprong van regels ('waaromvragen').</p> <p>j) Hij kan de eigen wil in beperkte mate opzijschuiven/uitstellen (bijv. uit gevaar voor en rekening houdend met een ander).</p> <p>k) Hij (ver)oordeelt nog steeds op grond van een extern eindresultaat (gevolg).</p> <p>l) Hij kan kort een geheimpje bewaren.</p> <p>m) Hij kan iets van zijn eigen schuld of aandeel in conflicten toegeven (maar ontkent meestal nog eerst).</p> <p>n) Hij begint zijn eigen aandeel in het gedrag van een ander te zien.</p>

Fase 5 7–12 jaar

KERN	Ontwikkelt een intern geweten.
ONTWIKKELING	<p>a) Het interne geweten uit zich meer en meer in een <i>innerlijk waarde- en normensysteem</i>⁹ en een genuanceerd oorzaak-gevolgbegrip.</p> <p>b) Hij begint te beseffen dat handelingen en emoties gevolgen hebben. Hij begint hierover na te denken en zich te verplaatsen in de gevoelens en positie van iemand anders.</p> <p>c) Hij maakt zich langzaam sociale regels eigen en begint spijt, schaamte, (on)verantwoordelijkheid, (on)rechtvaardigheid en (on)eerlijkheid te kennen.</p> <p>d) Hij kan al meer rekening houden met gevoelens en motivaties die schuilgaan achter iemands gedrag.</p> <p>e) Hij kan de regels omtrent 'juist' en 'fout', 'goed' en 'kwaad' toepassen. Hij houdt zich aan de regels om straf te vermijden, een beloning te krijgen, gunsten te verwerven of wegens de fysieke macht of autoriteit van diegenen die de regels stellen (bijv. uniform).</p> <p>f) Tegen het einde van deze fase is er steeds meer sprake van <i>introspectie</i>¹⁰ en <i>reflectie</i>¹¹.</p>
VOORBEELDEN	<p>g) Tegen het einde van deze fase begrijpt en gehoorzaamt hij de regels. Hij snapt dat de regels aangepast mogen worden als de meerderheid instemt of de context het toelaat (bijv. door oranje rijden om gevaar/botsing te vermijden).</p> <p>h) Hij kan meer rekening houden met de motivaties voor een gedrag; het externe resultaat wordt minder belangrijk.</p> <p>i) Hij beschouwt <i>algemene moraal</i>¹² als iets wat buiten zichzelf ligt, als iets wat belangrijke mensen (bijv. politie) opleggen.</p> <p>j) Gedrag wordt nu veelal beoordeeld naar de intentie. Goede bedoelingen hebben en vriendelijk zijn voor elkaar zijn het belangrijkste.</p> <p>k) Druk vanuit de groep kan een waarde- en normensysteem doen wankelen (bijv. hij doet mee aan pesterijen om erbij te horen, hoewel hij weet dat het niet mag).</p>

Domein 13: Regulatie van emoties

Het laatste domein beschrijft de regulatie van de intensiteit van zowel langdurende, voornamelijk *negatieve emoties*¹ als de regulatie van *arousal*² en *affect*³. Emotieregulatie is zowel zelfregulatie als co-regulatie (wederkerige of interactieve regulatie) door de persoon samen met de 'belangrijke andere'. Emotieregulatie is belangrijk voor het veranderen van arousal (spanning) zodat de persoon tot een adequate *coping*⁴ en gedragsoutput kan komen.

Die regulatie is belangrijk voor:

- een goede werking van de fysiologische functies (bijv. werking van het autonome zenuwstelsel, zoals slaap, spijsvertering ...);
- zijn emotionele ervaringen (gevoelens);
- zijn interactie met de *omgeving*⁵.

Op ieder ontwikkelingsniveau verloopt de regulatie op een andere manier.

- Inleidende vragen:
- Hoe zie je dat hij gespannen is/stress heeft?
 - Hoe probeert hij interne spanningen te verminderen, om te gaan met overspoeling, zowel bij zichzelf als in interactie met anderen?

Fase 1 0-6 maanden

KERN	Regulatie gebeurt door het <i>autonoom zenuwstelsel</i> ⁶ , voornamelijk op basis van arousal.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Er ontstaat snel een stijging van arousal en dan laat hij het volgende zien: stijging van motorische activiteit, huilen en krijsen, verandering van fysiologische functies (zoals eten, slapen, spijsvertering, stoelgang), apathie.</p> <p>b) De regulatie van arousal vindt plaats: door lichamelijk contact en <i>kinesthetische ervaringen</i>⁷ (gewiegd worden), door zelfstimulering (zuigen, <i>wiegen</i>⁸) en doordat anderen de stressoorzaak wegnemen.</p> <p>c) Hij doet nog niet aan <i>emotionele zelfzorg</i>⁹. Hij is afhankelijk van zelfregulatie van prikkels of van <i>co-regulatie</i>¹⁰ van prikkels door anderen.</p> <p>d) Hij heeft nog geen impulscontrole.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>e) Sommige personen vertonen <i>stereotiepe</i>¹¹ bewegingen of doen aan zelfstimulatie: wiegen, fladderen, <i>rocken</i>¹², bonken. Dit kan gezien worden als regulerende dwanghandelingen.</p> <p>f) Interne spanningen kunnen verminderd worden door gewiegd worden, massage, lichamelijk contact.</p> <p>g) Zelfverwondend gedrag kan voorkomen.</p>

Fase 2 6-18 maanden

KERN	Regulatie gebeurt voornamelijk in interactie met de ' <i>belangrijke andere</i> ' ¹³ .
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Bij frustratie ontstaat er een overdreven boosheid of woede en laat hij het volgende zien: motorische onrust, krijsen, bonken; agressiviteit tegenover de 'belangrijke andere'; gooien met materiaal; problemen met slapen en eten.</p> <p>b) De regulatie van emoties vindt plaats doordat anderen de stressoorzaak wegnemen, doordat de 'belangrijke andere' hem in bescherming neemt en affectie geeft, door hem af te leiden en plezierige activiteiten aan te bieden, door een duidelijke structuur aan te bieden, door lichamelijke nabijheid.</p> <p>c) Hij doet nog niet aan <i>emotionele zelfzorg</i>⁹. Het emotionele welbevinden is volledig afhankelijk van de 'belangrijke andere'.</p> <p>d) De impulscontrole lukt mits de 'belangrijke andere' constant in de buurt is of extern reguleert en bijstuurt. Er is een grote nood aan lichamelijke aandacht en nabijheid.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>e) Stereotiepe bewegingen en handelingen kunnen helpen reguleren: bijv. wiegen, rocken, draaien, tikken ...</p> <p>f) Hij is kwaad op de 'belangrijke andere'.</p> <p>g) Hij laat zich troosten door de 'belangrijke andere' of zoekt bescherming bij de 'belangrijke andere'.</p> <p>h) Spreken in de 'we'-vorm bevordert het contact.</p> <p>i) Hij wil onmiddellijke behoeftebevrediging en verdraagt geen uitstel.</p> <p>j) Bij toegenomen stress trekt hij zich volledig terug of valt hij eerder terug op vreemden ('allemandsvriendje') dan op 'belangrijke anderen'.</p> <p>k) Zelfverwondend gedrag komt alleen voor bij zeer hoge frustratie.</p>

Fase 3 18 maanden–3 jaar

KERN	Regulatie gebeurt door evenwicht tussen zelfbepaling en externe regulatie.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Bij frustratie laat hij het volgende zien: motorische onrust, driftontladingen, <i>oppositioneel</i>¹⁴ gedrag en koppigheid.</p> <p>b) De regulatie vindt plaats door de frustratie weg te nemen, de frustratie verbaal te uiten, zijn autonomie te bevestigen, samen plezierige activiteiten te ondernemen, aandacht geven en nabijheid op (gehoor-)afstand.</p> <p>c) Hij doet nog niet aan <i>emotionele zelfzorg</i>⁹. Het emotionele welbevinden is afhankelijk van een evenwicht tussen zelfbepaling en bijsturing krijgen.</p> <p>d) Hij begint kort eigen impulsen te controleren als de 'belangrijke andere' hem hiervoor aandacht geeft en <i> motiveert</i>¹⁵.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>e) Hem laten kiezen uit twee alternatieven bevordert de medewerking.</p> <p>f) Men kan pas verder als men hem heeft laten uitzagen, stoom aflaten, afkoelen ...</p> <p>g) Een beloning dient direct te volgen.</p>

Fase 4 3–7 jaar

KERN	Regulatie gebeurt door groeiende Ego-aspecten. Hij kan al meer zelf maar heeft nog voor zeer veel zaken anderen nodig (bijv. geruststelling, stimulering, begrenzing, ...)
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Bij frustratie stijgt zijn motorische onrust, uit hij boosheid via verbaal protest, gedraagt hij zich mogelijk agressief en destructief tegenover de bron van frustratie, trekt zich terug en/of zet de activiteit stop.</p> <p>b) De regulatie vindt plaats door verbale uiting, door zichzelf gelijk te geven en zich sterk te maken, door te leren uit vroegere ervaringen, door de steun en goedkeuring van de 'belangrijke andere', door het goed te maken. Regulatie wordt cognitiever en socialer.</p> <p>c) Hij begint aan emotionele zelfzorg⁹ te doen. Het emotionele welbevinden is afhankelijk van de manier waarop hij de relatie met de 'belangrijke andere' ervaart.</p> <p>d) Hij kan impulsen ook controleren met een uitgestelde, minder concrete beloning of een gesprek met een 'belangrijke andere'.</p>
V O O R B E E L D E N	<p>e) Bij verlies weigert hij nog mee te doen.</p> <p>f) Als het misloopt, zijn nog impulsieve uitbarstingen mogelijk.</p> <p>g) Regulatie kan gebeuren door anderen de schuld te geven.</p> <p>h) Vanaf nu kan men beginnen te werken met een uitgestelde beloning.</p>

Fase 5 7–12 jaar

KERN	Regulatie gebeurt eerder door zelfcontrole.
O N T W I K K E L I N G	<p>a) Bij frustratie ziet men boosheid geuit via klagen of beschuldigen, agressiviteit, destructiviteit, lichamelijke klachten, wegvlugten (niet aangeleerd, ook preventief, ook bij dreiging).</p> <p>b) De regulatie vindt plaats door gevoelens te verwoorden en te beredeneren, behoeften te benoemen, zelf oplossingen of steun bij de groep te zoeken, hulp bij de 'belangrijke andere' te zoeken, door excuses aan te bieden, door fantasieverhalen. De regulatie is cognitiever en socialer.</p> <p>c) Hij doet al meer aan emotionele zelfzorg⁹. Het emotionele welbevinden is afhankelijk van de manier waarop hij de relatie met de 'gelijken' ervaart. De rol van 'gelijken' wordt belangrijker.</p> <p>d) Impulsen worden onderdrukt uit angst voor de gevolgen of voor straf, of uit schuldgevoel.</p>
t	<p>e) In beschuldigingen zitten de woorden: 'altijd', 'nooit', 'alle anderen' ...</p> <p>f) Hij vlucht weg bij dreigend verlies, onder meer om stress te doen dalen, om niet agressief te exploderen, om negatieve gevolgen te vermijden ...</p> <p>g) Bij falende impulscontrole kunnen <i>neurotische</i>¹⁶ kenmerken van angst en depressie optreden.</p> <p>h) Het <i>empathische</i>¹⁷ aspect weegt al meer door. De eigen behoeften kunnen al meer uitgesteld worden.</p>

	Fase 1 0-6 m	Fase 2 6-18 m	Fase 3 18 m-3 j	Fase 4 3-7 j	Fase 5 7-12 j
	Adaptatie	Eerste socialisatie	Eerste individuatie	Identificatie	Realiteitsbewustwording
1. Omgaan met het eigen lichaam					
2. Omgaan met 'emotioneel belangrijke anderen'					
3. Beleving van zichzelf in interactie met de omgeving					
4. Omgaan met een veranderende omgeving - Permanentie van object					
5. Angsten					
6. Omgaan met 'gelijken'					
7. Omgaan met materiaal					
8. Communicatie					
9. Differentiatie van emoties					
10. Aggressieregulatie					
11. Invulling vrije tijd - Spelontwikkeling					
12. Morele ontwikkeling					
13. Regulatie van emoties					

Score:

Fase:

Emotioneel ontwikkelingsniveau is **niet hoger dan ...**

Cognitief ontwikkelingsniveau: ...

Interpretatie: